ॐ श्री परमात्मने नमः। अथ त्रयोदशोऽध्यायः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः।

अर्जुन उवाच प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च। एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव॥ १॥	मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिर्जनसंसदि॥ ११॥
श्रीभगवानुवाच इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥ २॥	अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् अज्ञानं यदतोऽन्यथा॥ १२॥
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानम् यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥ ३॥	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते। अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥ १३॥
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्। स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु॥ ४॥	सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ १४॥
ऋषिभिर्बहुधा गीतम् छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः॥ ५॥	सर्वेन्द्रियगुणाभासम् सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ १५॥
महाभूतान्यहङ्कारः बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः॥ ६॥	बहिरन्तश्च भूतानाम् अचरं चरमेव च। सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम् दूरस्थं चान्तिके च तत्॥ १६॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम् संघातश्चेतना धृतिः। एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्॥ ७॥	अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्। भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयम् ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥ १७॥
अमानित्वमदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्योपासनं शौचम् स्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥ ८॥	ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः तमसः परमुच्यते। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यम् हृदि सर्वस्य विष्ठितम्॥ १८॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधि- दुःखदोषानुदर्शनम्॥ ९॥	इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम् ज्ञेयं चोक्तं समासतः। मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥ १९॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यं च समचित्तत्वम् इष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ १०॥	प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि। विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्॥ २०॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते। पुरुषः सुखदुःखानाम् भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥ २१॥	समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्। न हिनस्त्यात्मनात्मानम् ततो याति परां गतिम्॥ २९॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्। कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥ २२॥	प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः। यः पश्यति तथात्मानम् अकर्तारं स पश्यति॥ ३०॥
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः। परमात्मेति चाप्युक्तः देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥ २३॥	यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थमनुपश्यति। तत एव च विस्तारम् ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥ ३१॥
य एवं वेत्ति पुरुषम् प्रकृतिं च गुणैः सह। सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥ २४॥	अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥ ३२॥
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना। अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥ २५॥	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात् आकाशं नोपलिप्यते। सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते॥ ३३॥
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते। तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः॥ २६॥	यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नम् प्रकाशयति भारत॥ ३४॥
यावत्सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्। क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ॥ २७॥	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम् अन्तरं ज्ञानचक्षुषा। भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम्॥ ३५॥
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्। विनश्यत्स्वविनश्यन्तम् यः पश्यति स पश्यति॥ २८॥	

ॐ तत् सत्

इति श्रीमद् भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥

om śrī paramātmane namaḥ.   atha trayodaśo'dhyāyaḥ.

kṣetrakṣetrajñavibhāgayogaḥ.

arjuna uvāca prakṛtiṁ puruṣaṁ caiva kṣetraṁ kṣetrajñameva ca etadveditumicchāmi jñānaṁ jñeyaṁ ca keśava 1	icchā dveṣaḥ sukhaṁ duḥkham saṁghātaścetanā dhṛtiḥ etatkṣetraṁ samāsena savikāramudāhṛtam 7	jñeyaṁ yattatpravakṣyāmi yajjñātvāmṛtamaśnute anādimatparaṁ brahma na sattannāsaducyate 13
śrībhagavānuvāca idaṁ śarīraṁ kaunteya kṣetramityabhidhīyate etadyo vetti taṁ prāhuḥ kṣetrajña iti tadvidaḥ 2	amānitvamadambhitvam ahiṁsā kṣāntirārjavam ācāryopāsanaṁ śaucam sthairyamātmavinigrahaḥ 8	sarvataḥ pāṇipādaṁ tat sarvato'kṣiśiromukham sarvataḥ śrutimalloke sarvamāvṛtya tiṣṭhati 14
kṣetrajñaṁ cāpi māṁ viddhi sarvakṣetreṣu bhārata kṣetrakṣetrajñayorjñānam yattajjñānaṁ mataṁ mama 3	indriyārtheṣu vairāgyam anahaṅkāra eva ca janmamṛtyujarāvyādhi- duḥkhadoṣānudarśanam 9	sarvendriyaguṇābhāsam sarvendriyavivarjitam asaktaṁ sarvabhṛccaiva nirguṇaṁ guṇabhoktṛ ca 15
tatkṣetraṁ yacca yādṛk ca yadvikāri yataśca yat sa ca yo yatprabhāvaśca tatsamāsena me śṛṇu 4	asaktiranabhiṣvaṅgaḥ putradāragṛhādiṣu nityaṁ ca samacittatvam iṣṭāniṣṭopapattiṣu 10	bahirantaśca bhūtānām acaraṁ carameva ca sūkṣmatvāttadavijñeyam dūrasthaṁ cāntike ca tat 16
ṛṣibhirbahudhā gītam chandobhirvividhaiḥ pṛthak brahmasūtrapadaiścaiva hetumadbhirviniścitaiḥ 5	mayi cānanyayogena bhaktiravyabhicāriṇī viviktadeśasevitvam aratirjanasaṁsadi 11	avibhaktaṁ ca bhūteṣu vibhaktamiva ca sthitam bhūtabhartṛ ca tajjñeyam grasiṣṇu prabhaviṣṇu ca 17
mahābhūtānyahaṅkāraḥ buddhiravyaktameva ca indriyāṇi daśaikaṁ ca pañca cendriyagocarāḥ 6	adhyātmajñānanityatvam tattvajñānārthadarśanam etajjñānamiti proktam ajñānaṁ yadato'nyathā 12	jyotiṣāmapi tajjyotiḥ tamasaḥ paramucyate jñānaṁ jñeyaṁ jñānagamyam hṛdi sarvasya viṣṭhitam 18

iti kṣetraṁ tathā jñānam jñeyaṁ coktaṁ samāsataḥ madbhakta etadvijñāya madbhāvāyopapadyate 19	dhyānenātmani paśyanti kecidātmānamātmanā anye sāṅkhyena yogena karmayogena cāpare 25	yadā bhūtapṛthagbhāvam ekasthamanupaśyati tata eva ca vistāram brahma sampadyate tadā 31
prakṛtiṁ puruṣaṁ caiva viddhyanādī ubhāvapi vikārāṁśca guṇāṁścaiva viddhi prakṛtisaṁbhavān 20	anye tvevamajānantaḥ śrutvānyebhya upāsate te'pi cātitarantyeva mṛtyuṁ śrutiparāyaṇāḥ 26	anāditvānnirguṇatvāt paramātmāyamavyayaḥ śarīrastho'pi kaunteya na karoti na lipyate 32
kāryakaraṇakartṛtve hetuḥ prakṛtirucyate puruṣaḥ sukhaduḥkhānām bhoktṛtve heturucyate 21	yāvatsañjāyate kiñcit sattvaṁ sthāvarajaṅgamam kṣetrakṣetrajñasaṁyogāt tadviddhi bharatarṣabha 27	yathā sarvagataṁ saukṣmyāt ākāśaṁ nopalipyate sarvatrāvasthito dehe tathātmā nopalipyate 33
puruṣaḥ prakṛtistho hi bhuṅkte prakṛtijānguṇān kāraṇaṁ guṇasaṅgo'sya sadasadyonijanmasu 22	samaṁ sarveṣu bhūteṣu tiṣṭhantaṁ parameśvaram vinaśyatsvavinaśyantam yaḥ paśyati sa paśyati 28	yathā prakāśayatyekaḥ kṛtsnaṁ lokamimaṁ raviḥ kṣetraṁ kṣetrī tathā kṛtsnam prakāśayati bhārata 34
upadraṣṭānumantā ca bhartā bhoktā maheśvaraḥ paramātmeti cāpyuktaḥ dehe'smin puruṣaḥ paraḥ 23	samaṁ paśyanhi sarvatra samavasthitamīśvaram na hinastyātmanātmānam tato yāti parāṁ gatim 29	kṣetrakṣetrajñayorevam antaraṁ jñānacakṣuṣā bhūtaprakṛtimokṣaṁ ca ye viduryānti te param 35
ya evaṁ vetti puruṣam prakṛtiṁ ca guṇaiḥ saha sarvathā vartamāno'pi na sa bhūyo'bhijāyate 24	prakṛtyaiva ca karmāṇi kriyamāṇāni sarvaśaḥ yaḥ paśyati tathātmānam akartāraṁ sa paśyati 30	

om tat sat

iti śrīmad bhagavad gītāsu upaniṣatsu brahmavidyāyāṁ yogaśāstre śrīkṛṣṇārjunasaṁvāde kṣetrakṣetrajñavibhāgayogo nāma trayoadaśo'dhyāyaḥ.